

תהפוכות פנים־ארציות ושינויים במאזן האסטרטגי האזורי

מרק הֶלֶר

בניסיון להסביר את התנהגותם של חברי קונגרס אמריקאיים בסוגיות לאומיות ובינלאומיות, השמיע היו"ר המיתולוגי של בית הנבחרים, תומס פ. אוניל, את אמירתו הידועה: "כל פוליטיקה היא מקומית". בכך התכוון לומר שליריבויות פוליטיות המונעות בעיקר משיקולים מקומיים יש השלכות חשובות על סדר־היום הלאומי ועל המערכת הבינלאומית. דברים דומים ניתן לומר על המהומות המטלטלות את העולם הערבי מראשית שנת 2011. המהומות הן בעיקר תופעות פנים־ארציות. אלה מהן הכרוכות במאמצים להדיח משטרים מכהנים מונעות בעיקר מהטינה המצטברת כתוצאה מקיפוח חומרי ומוסרי הנובע מאי־כשירות, שחיתות ועבריינות של משטרים מדכאים. המהומות שאבו עידוד מתחושה גוברת של העצמה שמקורה בטכנולוגיות תקשורת מודרניות, והשראה מההתפוררות המהירה והלא־צפויה של הלֶבְנָה הראשונה בחומת הרודנות – טוניסיה. לצד אלה, יש לתוצאות המהומות השלכות חשובות גם על המאזן האסטרטגי, שכן שינוי המשטר במדינה עשוי לחולל שינויים משמעותיים במערכים מדינתיים, אזוריים ובינלאומיים. זו גם בדיוק הסיבה מדוע לגורמי צד שלישי – שהתפתחויות פנימיות במדינות אחרות עשויות להשפיע עליהם, מי לחיוב ומי לשלילה – יש תמריץ לנסות להשפיע על תוצאותיהן של התפתחויות אלה.

נכון לאמצע 2012 נפלו רק ארבע ממשלות ערביות, וההשלכות שהיו לכך על המאזן האזורי היו מתונות למדי. עם זאת, בשל הפגיעות הגלויה של המשטרים במקומות רבים אחרים באזור, ובייחוד לנוכח העלייה המהירה של "פוליטיקה של זהויות" (identity politics) בשנים האחרונות, הפוטנציאל לשינוי דרמטי יותר נותר בעינו. בהתאם לאופן שבו יוכרעו האתגרים הנוכחיים והעתידיים שנכוננו למשטרים במדינות ערביות אחרות

ובייחוד בסוריה – אתגרים שבחלקם אף מאיימים על אחדותן של חלק ממדינות אלה – יש סיכוי שהמערך המדיני במזרח התיכון יעבור בעתיד שינוי צורה מהותי.

מעורבות חיצונית בשינויים פנימיים

בגל הגדול הקודם של מהומות פנימיות בעולם הערבי, שהתחולל בשנות החמישים והשישים, ניהלו כוחות לאומניים ערביים קיצוניים בראשות גמאל עבד-אל-נאצר מאבק אכזרי נגד משטרים שמרניים, ובייחוד נגד מונרכיות פרו-מערביות שמעוזן העיקרי היה ערב הסעודית. מאבק זה לא הוביל לעימות צבאי ישיר, אלא התבטא יותר באופנים, במדיניותם, בבריתות ובהיערכותם האזורית של המשטרים. בדומה למאבק שהתנהל במקביל בין ארצות הברית וברית המועצות, גם בעולם הערבי התנהל העימות לרוב באמצעים עקיפים כמו חתרנות, תעמולה, כסף, ריגול והפעלת גורמים שלוחים, לצד התערבויות צבאיות אקראיות. יתרה מכך, היריבויות נשאו אופי אידיאולוגי בולט, שהתבטא בכך שהמתכונת והמטרה הראויות לשלטון מילאו תפקיד הן כפרס והן ככלי בתחרות. המחקר שמיטיב יותר מאחרים לתאר את האווירה של יריבות זו נקרא "המלחמה הקרה בעולם הערבי". מחקר זה מהווה ניסיון לאתר באותה עת הד אזורי למה שהתרחש בין מעצמות-העל ברמה העולמית.¹ מובן שהרעיון לצייר את המזרח התיכון דאז כמערכת דו-קוטבית הדוקה היה נגוע בפשטנות-יתר, בדיוק כמו הניסיון לאפיין את העולם כולו כיריבות אמריקאית-סובייטית סגורה. גבולות האזור היו מעורפלים, ואף מחנה לא היה ממושם ביותר. יתרה מכך, רבות מהמדינות שמצרים וערב הסעודית ראו בהן בתחילה זירות לתחרות ראו את עצמן שוות-ערך מלאות, אם לא מתחרות פעילות מול שתי המדינות המובילות. ובכל זאת, מצרים וערב הסעודית שימשו בפועל כשני הקטבים של המאזן האסטרטגי האזורי, והתחרות ביניהן הייתה מקיפה, רב-ממדית ונרחבת.²

במובנים חשובים רבים, פעולות הגומלין בין התפתחויות פנימיות למעורבות חיצונית בגל המהומות הנוכחי מייצרות סבב נוסף של מלחמה קרה באזור, למרות שהפעם היא התפשטה גם למדינות מרכזיות שאינן ערביות – טורקיה ובמיוחד איראן. עם זאת, אופי היריבות בסבב הנוכחי נעשה מורכב לאין-שיעור בשל התחזקות זהויות אתניות ודתיות-כיתתיות, כלומר, זהויות תת-מדיניות ועל-מדיניות. לפי התיאוריה הריאליסטית הקלאסית, המטרה העליונה של מדיניות חוץ היא לשמר את העצמאות והביטחון של המדינה באמצעות קידום מאזן כוחות בכל מערכת אזורית או עולמית הנוגעת בה. על פי תפיסה כזו, שקלול האינטרס המדינתי (או "הלאומי") הוא פעולה

כמעט מכנית, שמוכתבת על ידי מרכיבים מוחשיים של עוצמה – גודל, אוכלוסייה, גיאוגרפיה, טופוגרפיה, משאבים טבעיים, נכסים צבאיים וכדומה. המדינה עצמה היא מעין 'קופסה שחורה'; פוליטיקה פנימית, אידאולוגיה, אופי המשטר ושיקולים אחרים מדורגים בחשיבות משנית, משום שהאינטרס הלאומי גלוי בצורה אובייקטיבית פחות או יותר, והוא זה שיקבע לבסוף את אופי מדיניות החוץ של המדינה. במילים אחרות, ניתן לצמצם את הגדרת האינטרס הלאומי לנוסחה הפשטנית "המקום בו אתה עומד (עמדתך) תלוי במקום בו אתה יושב".

ריאליזם היה הפרדיגמה השלטת בדיציפלינה האקדמית של יחסים בינלאומיים במאה ה-20.³ עם זאת, החסכנות שאפיינה אותה – בייחוד על ידי הֶחֱפָצָה (reification) של המדינה ושל האינטרס הלאומי – חשפה את הפרדיגמה לביקורת מתמדת ואילצה את התומכים בה למצוא הסברים חוזרים ונשנים לשאלה, מדוע לעתים כה קרובות מדינות אינן נוהגות על פי עקרונותיה. למטרת ניתוח זה, הכשל הבולט ביותר של התאוריה הוא אולי חוסר יכולתה להסביר סוגיות של הזדהות ראשונית, כלומר, את הנטייה של משטרים ושל ציבורים ליישר קו או לפחות להפגין אהדה כלפי שחקנים במערך האזורי/הבינלאומי שאליהם הם חשים זיקה רבה ביותר, ולהעדיףם על פני שחקנים אחרים, שרווחתם של האחרונים הייתה מקדמת בצורה טובה ביותר את דרישותיהם לאיזון אזורי/בינלאומי.

המערך האזורי הנוכחי מאופיין בעיקר (אם כי לא רק) בתחרות בין המחנה השיעי בהובלת הרפובליקה האסלאמית של איראן, לבין המחנה הסוני שאותו מובילה ערב הסעודית (אם כי שוב, כמו בשנות החמישים והשישים, יש טוענים נוספים לכתר, בייחוד טורקיה וגם מצרים, מאז הדחת מובארכ). בתחרות המוגדרת במונחים אלה, איפה עומדים ממשלות וציבורים עשוי עדיין להיות תלוי בתשובה "איפה הם יושבים?" אבל איפה הם יושבים תלוי לא פעם בתשובה לשאלה "מי הם?". דינמיקה זו מתבררת יותר ויותר לא רק בסוריה אלא גם בעיראק, בלבנון, בבחריין ובמדינות הטרוגניות נוספות, שבהן נראה כי התשובה לשאלה "מי ישלוט" מדמה מראש או אף קובעת מראש את התשובה לשאלה "בהתאמה למי?"

תהא זו טעות להסיק שתופעה זו ייחודית למזרח התיכון. בזעזועים הפנימיים שעברו על ארצות הבלקן והובילו להתפרקות יוגוסלביה, נטו מוסלמים בעולם לתמוך באופן כללי בבוסניה ובקוסובו (על אף הסתייגויות של כמה שליטים רודניים ערביים ממה שנראה כתקדים מסוכן של מעורבות צבאית זרה), אך האהדה של יוונים אורתודוקסים ורוסים אורתודוקסים נטתה יותר לסרבים האורתודוקסים. זהות לא נהפכה לגורם חשוב בפוליטיקה רק לאחר פרוץ "האביב הערבי". נראה שהיא כבר הייתה גורם חשוב

לתיאומי מדיניות במהלך מלחמת איראן-עיראק, כאשר כמעט כל מדינות ערב הסוניות תמכו בעיראק, ולא רק אלה שנמצאו בסיכון מיידי בשל קרבתן לאיראן. רק סוריה שבשליטת העלווים חברה לאיראן. נראה שסוגיית הזהות מסבירה גם את התמיכה שניתנה מצד מדינות שונות במזרח התיכון לצדדים השונים המעורבים במלחמה הפנימית ה'קרה' וה'חמה' המתנהלת בלבנון במהלך ארבעת העשורים האחרונים.

לאמיתו של דבר, האזור סובל כבר זמן רב מאוד מעימותים על רקע אתני ו/או דתי-כיתתי. אולם חשיבותה של דו-קוטביות זהותית עלתה באופן משמעותי מאז תחילת גל המהומות בעולם הערבי, ומצאה את ביטוייה במאמצים של כמה מהמדינות להשפיע על מהלך ההתפתחויות במדינות אחרות, במטרה לקדם תוצאות שאמורות להלוו את האינטרסים שלהן באזור, או לחלופין, לסכל חידוש בריתות מזיקות, כאשר הכול מתבסס במידה רבה על הזהויות של הצדדים הנאבקים זה בזה בזירה הביתית.

שינוי משטר ומאזן אזורי

הפוליטיקה של זהויות לא הייתה ברורה מאליה מיד עם תחילתו של מה שנקרא "האביב הערבי". קווי השבר האזורי כבר הופיעו, כאשר מול מחנה "ההתנגדות" שהובילה איראן ניצב מה שמכונה המחנה הפרו-מערבי "הפרגמטי" או "המתון", שחברותיו הבולטות ביותר היו מצרים וערב הסעודית. טוניסיה, שבה שלטונו של זיין אל-עאבדין בן עלי היה הראשון שהושם במצור, היא אחת החברות ההומוגניות ביותר באזור, ולכן התגובות להתקוממות היו בעלות קווים מדיניים/אידאולוגיים מוכרים יותר. איראן הקפידה להלל כל שביב של איום על הגוש הסעודי/מצרי, ואף טענה כי היא ההשראה המוסלמית שמאחורי ההתקוממות העממית הטוניסאית. מרבית המשטרים האחרים נטו לשמור על שתיקה ביחס להתפתחויות בטוניסיה, למרות שאין ספק כי היה חשש מסוים מאפקט הדומינו האפשרי, במקרה של הצלחת האופוזיציה לסלק את בן עלי. בכל מקרה, החלטת הצבא לשכנע את בן עלי לעזוב הביאה לכך שההתקוממות הסתיימה מהר וכמעט ללא אלימות, כך שגורמים חיצוניים לא יכלו וגם לא נאלצו להשקיע מאמצים רבים כדי להשפיע על האירועים. יתרה מכך, לאחר מכן חל מעבר חלק למדי לבחירות דמוקרטיות, שהעלו את האסלאמיסטים ה"מתונים" למראית-עין של "אל-נהדה" לשלטון, והם, לפחות עד כה, התרכזו כמעט אך ורק בשיקום ענייניהם הפנימיים. אמנם הסלפיסטים החלו בהדרגה להשמיע את קולם, והיה בסיס לחשש שהדמוקרטיה בטוניסיה עלולה ליצור בסופו של דבר משטר לא-

ליברלי, אך לטרנספורמציה שעברה טוניסיה לא הייתה השפעה מוחשית על הנטייה האזורית והעולמית שלה, ומשום כך גם על המערך האסטרטגי באזור.⁴ משקיפים רבים יופתעו להיווכח שדבר דומה ניתן לומר גם על המדינה הערבית השנייה שחוותה שינוי משטר: מצרים. כמו בטוניסיה, ההפגנות שפרצו במצרים נגד המשטר הובילו תחילה בעיקר בידי צעירים עירוניים מודרניים בני מעמד-הביניים, שמחו נגד הקיפאון והדיכוי של ממשל מובארכ, אם כי המחאות נמשכו זמן רב יותר והיו אלימות יותר מאשר בטוניסיה. כמו בטוניסיה, גם במצרים לא היה בהתקוממות ממד דתי-כיתתי או אתני, ולא משום שמצרים הומוגנית כמו טוניסיה. במצרים מיעוט נוצרי קופטי גדול למדי, אך הקופטים, למרות היותם חשופים להטרדות ולאפליה מתמדת, לא חשו משוללי זכויות מצד המשטר או מאוימים מצד מתנגדי המשטר – עד אשר הצטרפו האסלאמיסטים להפגנות, אמנם באיחור מסוים. כמו בטוניסיה, השליט המצרי הודח בסופו של דבר באמצעות הפיכה "רכה" של הצבא, אשר למרות אי-היציבות המתמשכת, הצליח לשמר מרכיבים מרכזיים של המערכת מעידן מובארכ זמן ארוך דיו, כזה שהביא אנשים לתהות האם אכן חל שינוי משטר. אולם מצרים, שלא כמו טוניסיה, בזכות משקלה הדמוגרפי, עוצמתה הצבאית והמרכזיות ההיסטורית והתרבותית שלה, נותרה תמיד בלב מערך המדינות הערביות, כך שכל שינוי פוליטי במצרים זכה למלוא תשומת הלב האזורית.

היה זה מחנה "ההתנגדות" ששמח במיוחד על ההתערערות הפתאומית של משטר מובארכ, שהובילה בסופו של דבר לסילוקו. בשאר אל-אסד בסוריה עלץ לנוכח קשייו של מי שהיה אויבו האזורי המושבע, ופירש אותם כהוכחה לצדקת דרכו המדינית השונה, ואילו המנהיגות האיראנית עמדה על כך שמובארכ שילם את המחיר על קרע בן שלושים שנה ביחסים עם איראן, ועל דיכוי החלום של המוסלמים במצרים לאמץ את מודל המהפכה האסלאמית של איראן. עם זאת, מצרים היא מדינה גדולה ועצמאית מכדי לאפשר לגורמים חיצוניים להשפיע בצורה ממשית על מהלך ההתפתחויות הפנימיות שלה, כך שהתערבות רטורית זו לא זכתה לתהודה רבה בקרב כוחות תומכים או מתנגדים למשטר. גם כאשר התברר שהאיראנים צדקו, לפחות חלקית, בטענתם שהאסלאם הוא זרם עמוק הרבה יותר בחברה המצרית מאשר רבים העריכו (בעיקר במערב), התברר שהפוליטיקה של האסלאם במצרים אינה פועלת לטובת איראן. דומה שהאיראנים, המעודדים מהדחת מובארכ ומסימנים לעליית כוחו של האסלאם בממשל המצרי, מאמינים שהזרמים המקומיים יעשו את שלהם. שינויים קטנים כגון הרשאה לספינת קרב איראנית לחצות את תעלת סואץ נתפסו כסימנים מבשרי שינויים גדולים אף יותר, לרבות אפשרות לחידוש יחסי מצרים-איראן שנגדעו

ב-1979, ואולי אף לעיצוב סוג מסוים של ברית איראנית-מצרית שתילחם בהשפעות הנתעבות של המערב וישראל.

בפועל, התברר שתקוות אלה היו לכל הפחות מוקדמות מדי ויומרניות מדי, אם לא חסרות בסיס לחלוטין. לאחר בחירתו לנשיאות ערך מוחמד מורסי – מועמד "האחים המוסלמים" – את ביקור החוץ הראשון שלו בערב הסעודית – רמז לא מעודן במיוחד לאופן שבו הוא רואה את סדר העדיפויות המצרי הראוי. מורסי אמנם ביצע נחיתת-ביניים בטהראן בדרכו חזרה מסין בתחילת ספטמבר 2012, על מנת להעביר את שרביט הנשיאות של וועידת המדינות הבלתי-מזדהות, אך ביקורו נמשך שעות ספורות בלבד. הביקור לא כלל פגישה עם המנהיג העליון של איראן, וכמעט לא היה בו ממד של דו-צדדיות (כגון הזמנת מנהיגי איראן לביקור גומלין במצרים). למעשה, נאומו של מורסי בוועידה כלל ביקורת חריפה על המשטר הסורי ועל התומכים בו, כלומר איראן (על פי כמה מהדיווחים, התייחסותו של מורסי לסוריה נחסמה בשידור הטלוויזיוני באיראן). ליתר דיוק, מורסי הדגיש במכוון את הקדושה הסוניית באמצעות אזכור שמותיהם של "חבריו הקרובים" של הנביא מוחמד: אבו בכר, עומר, עות'מאן ועלי. אזכור אוהד של שלושת הראשונים הוא בגדר תועבה עבור מרבית השיעים.⁵ בסופו של דבר, נראו סימנים מועטים למימוש הפוטנציאל לפיוס איראני-מצרי, שאותו צפו אחדים. מובן שיש הסברים גיאופוליטיים מוצקים לכך: תפקידה ההיסטורי של מצרים כמוקד הכוח במזרח התיכון והחשיבות שהיא מייחסת לעצמה הולמים יותר את מעמדה כמתחרה של איראן על עליונות מאשר כשותפה שלה (על אחת כמה וכמה, שותפה זוטרה). עם זאת, לא ניתן לפטור בקלות את החשיבות של הזהות הדתית-כיתתית, כפי שעלתה מנאומו של מורסי בטהראן. למעשה, ייתכן שמדובר אפילו בגורם חשוב יותר למצרים האסלאמית מאשר יכול היה להיות תחת ממשלה לכאורה חילונית בקהיר. אין בכל אלה כדי לומר שמצרים אינה יכולה בדרך כלשהי לחזור ולתפוס את מקומה המרכזי בעולם הערבי כפי שהיה בתקופת נאצר, או שהיא לא תכונן סוגים חדשים של קשרים, חזקים יותר או פחות, עם גורמים אחרים במזרח התיכון (ומחוץ לאזור), דוגמת טורקיה. אך לפחות על פי תיאור מערך המדינות במזרח התיכון, שיש להודות שהוא פשטני למדי, המשרטט תחרות דו-קוטבית (רופפת) בין המחנה השיעי של "ההתנגדות" בהובלת איראן לבין המחנה הסוני האמורפי יותר, לתהפוכות במצרים לא הייתה השפעה מהותית על המערך האסטרטגי באזור.

כך גם במקרה של לוב, למרות שנסיבות השינוי והסיבות לתוצאותיו היו שונות. נישולו של מועמר קדאפי הוא המקרה היחידי בסבב זה של מהפכות ערביות (כלומר, מאז הפלישה לעיראק), שניתן לייחסו בצורה ברורה למעורבות חיצונית. יתרה מכך,

אמנם ניתן לשייך את ההיבט הצבאי של התערבות זו לכוחות מערביים (בעיקר צרפת, בריטניה וארצות הברית), אך חלק מהמרכיבים הפיננסיים והלוגיסטיים הגיעו ממדינות ערב, ובייחוד מקטר. ונקודה חשובה אפילו יותר – את הכסות הפוליטית סיפקו מדינות ערביות ומוסלמיות, באמצעות החלטות הליגה הערבית ותמיכה בהחלטת מועצת הביטחון של האו"ם להגן על אזרחי לוב. מלבד שיקולים הומניטריים, עדיין קיים חוסר-ודאות מסוים באשר למניעים להתנהגות זו מצד מדינות ערב. במידה מסוימת, ייתכן שזוהי תוצאה של שנים רבות שבמהלכן הצליח קדאפי באיומיו ובעלבונותיו להרחיק מעליו כמעט את כל מקביליו במדינות ערב. תהא הסיבה אשר תהא, אין כל הוכחה לכך שגורמים דתיים-כיתתיים או אתניים מילאו כאן תפקיד. לוב היא ברובה המכריע חברה ערבית סונית, למרות היותה שסועה בשל עימותים בין שבטים. כמעט ואין לא-מוסלמים במדינה (לא כולל עובדים זרים), ונמצאים בה מעט מאוד שיעים. כמו כן לא הייתה כל סיבה למדינות אחרות לחשוב שנפילת קדאפי תשפיע על המאזן הגיאופוליטי בצורה זו או אחרת, שכן לוב לא הייתה מזוהה בצורה חד-משמעית עם מחנה כלשהו, או אפילו עם מדינה ערבית כלשהי. אם כבר, בשנים האחרונות ניתק קדאפי את עצמו מעניינים ערביים והתמקד באפריקה שמדרום לסהרה (אף על פי שלוב שמרה בכל זאת על מגוון אקלקטי של קשרים כלכליים, שהתבססו על יכולתה לייצא כמויות נפט גדולות ועל הצורך שלה לייבא כמעט כל דבר אחר, לרבות כוח-אדם). לפיכך, שום מדינה ערבית או מוסלמית אחרת לא נחפזה להיחלץ להגנתו של קדאפי. כולן, מי בלהט רב יותר ומי פחות, תמכו בהתערבות ובשינוי המשטר, וכאשר הדבר אכן התרחש, ההשפעה על המערך האסטרטגי באזור הייתה מזערית, כצפוי. בבחירות הראשונות להחלפת מועצת המעבר הלאומית (מועצת המורדים) שירשה את השליטה מקדאפי, זכו רפורמטורים דמוקרטיים בניצחון מרשים (בניגוד להצלחה של אסלאמיסטים במדינות אחרות שהפילו דיקטטורות). בהתאם לסדר העדיפויות שלו, התמקד המשטר הלובי החדש בקשרים כלכליים עם המערב, ושמר על פרופיל אזורי נמוך. יציבותו של דפוס זה היא פונקציה של יכולתה של לוב להדוף את האיום הגובר מצד אסלאמיסטים קיצוניים. אם גורמים אלה יגברו בסופו של דבר, הם בהחלט עשויים לגבש דרכי פעולה משותפות עם אסלאמיסטים במדינות סוניות אחרות. עם זאת, ללא קשר עם התפתחויות עתידיות בפוליטיקה הפנימית של לוב, אין סימנים רבים לכך שהיא תמקם עצמה בקוטב האיראני של הפוליטיקה האזורית. בתימן הביאו מחאות ממושכות ושפיכות דמים לכך שהנשיא הוותיק, עלי עבדאללה סאלח, יוותר על מקומו (אם כי סאלח ורעייתו הצליחו להימלט, וסגנו תפס את מקומו). עם זאת, בתקופת הבלבול שלאחר ירידת סאלח מהשלטון, לא ברור עד כמה השתנה

המשטר בפועל. יתרה מכך, כמו לטוניסיה, גם לתימן משקל משני בלבד ביחסים האזוריים, כך שגם אם יתרחש שינוי פוליטי משמעותי יותר, הוא לא ישנה באופן מהותי את המאזן האזורי. עם זאת ראוי להוסיף שתי הערות. הראשונה היא שקיים מרכיב אתני/דתי-כיתתי המעורב באי-היציבות בתימן: קיימת אוכלוסייה חות'ית/שיעית בצפון-מערב המדינה, שמרדה נגד השלטון המרכזי עוד לפני פרוץ המהומות ביתר חלקי המדינה, ועל פי טענות שונות נהנתה מתמיכה איראנית. הערה שנייה היא שהממשלה המרכזית מתפקדת זה זמן רב כפיקציה משפטית ברבים מחלקי המדינה, ומותירה כר נרחב לשגשוגם של גורמים ג'האדיסטים דוגמת אל-קאעדה בחצי-האי ערב. משתי סיבות אלה תמכו בסאלח מדינות כמו ערב הסעודית וכוחות סוניים אחרים תומכי סטטוס קוו, וקרוב לוודאי שאלה ינסו לסכל התפתחויות עתידיות שיזיקו לאינטרסים שלהם בחצי-האי, בייחוד אם אלה ייתפסו כמיטיבות עם איראן. הדבר הומחש בעקבות ההתקוממות הבלעדית בעלת מרכיב דתי-כיתתי מובהק שדוכאה, עד כה, בעזרת התערבות צבאית זרה נרחבת – בחריין. בחריין היא היחידה מבין נסיכויות המפרץ שיש בה רוב שיעי. כאשר פרצו המחאות וההפגנות בבחריין ב-2011, התעקשו דוברי האופוזיציה שדרישותיהם יתמקדו בזכויות האזרח, בחופש פוליטי רב יותר ובהזדמנויות כלכליות. דרישות כגון אלה אינן צפויות בכל מקרה לעורר את אהדת האליטות השולטות במשטרים רודניים אחרים בצדו המערבי של המפרץ. אולם העובדה שאותם בחריינים שהרגישו מנוכרים ביותר ושיחקו את התפקיד הבולט ביותר בהתקוממות היו שיעים הקנתה באופן בלתי-נמנע גוון דתי-כיתתי למהומות. על רקע הטענות האיראניות ההיסטוריות כלפי בחריין עלו חשדות נוספים לחתרנות איראנית. ואכן, קולה של איראן נשמע בבירור כתומכת באופוזיציה הבחריינית, למרות שלא נמצאה הוכחה להתערבות ממשית מצדה. החשש מ"הידבקות בחידק הדמוקרטיה" שיחק, מן הסתם, תפקיד מסוים בשיקולים של מדינות המפרץ הערבי, אך ללא ספק היה זה החשש משכבר הימים משאיפותיה ההגמוניות של איראן שהניע אותן, ובייחוד את ערב הסעודית (שיש בה מיעוט שיעי גדול), להטיל את מלוא כובד משקלן בניסיון לסייע לבני משפחת ח'ליפה לדכא את המרד. הסיוע לבש צורה של התערבות צבאית ישירה מצד יחידות המשמר הלאומי הסעודי, בגיבוי כוחות סמליים של איחוד האמירויות הערביות וכווית. ההתערבות הערבית אפשרה לבני ח'ליפה לשרוד (בדיוק כפי שהתערבות מערבית אפשרה למורדים בלוב לנצח), והבטיחה שלא יתרחש כל שינוי במערך האסטרטגי במפרץ, עם השלכות על כל שאר האזור – שינוי שסביר להניח כי מהפך פוליטי בבחריין היה מעורר אותו. חשיבותם של זהות דתית-כיתתית ושל קשרים פרימורדיאליים בתוך כל אלה מתבטאת בכך שניתן לומר בוודאות רבה

כי הגישה האיראנית והסעודית כלפי המהומות הפנימיות הייתה מתהפכת לחלוטין במצב הפוך, כלומר, אילו מדובר היה בהתקוממות של רוב סוני נגד משטר שיעי. לא מדובר בהשערה היפותטית בלבד. זהו תיאור מדויק של המתרחש בסוריה.

מערך אסטרטגי מחודש באזור: השינוי שלא התרחש (עדיין)

למרות הציפיות הרווחות לשינויים במערכים האזוריים, נראה כי בתום כשנתיים של מהומות בעולם הערבי, כולל החלפה כפויה של ארבעה שליטים, מערך המדינות במזרח התיכון נותר כמעט ללא שינוי. עם זאת, גל התסיסות ההמוניות טרם הגיע לקצו, והפוטנציאל לשינוי במשטר שישבש את המאזן האסטרטגי עדיין לא מוצה. הפוטנציאל הרב ביותר לשינוי הוא בסוריה, היכן שזהויות מתחרות ואינטרסים שלטוניים מתנגשים באופן אלים ביותר. בתחילת 2011, זמן קצר לאחר שכן עלי ומובארכ סולקו מתפקידם, הודיע נשיא סוריה בשאר אל-אסד כי אינו מודאג מגורל דומה, משום שלטענתו הוא "מחובר היטב לעמדות העם".⁶ זמן קצר לאחר מכן, די היה בתקרית ההתעללות בילד שנתפס בעיר הדרומית דרעא כשהוא מרסס על קיר כתובות גראפיטי נגד המשטר, כדי להצית את אש המחאה שהתפשטה נגד הדיכוי, השחיתות וחוסר הכשירות של משטר אסד. נראה היה שאסד אינו אהוב על עמו יותר משהיו בן עלי ומובארכ.

אולם בניגוד לטוניסיה ומצרים, הצבא לא הפנה עורף לשליט, וזאת בעיקר בשל האופי הסוציו-דמוגרפי הייחודי למדינה. אמנם ההתקוממות נגד אסד לא החלה כתנועה גלויה בעלת אופי אתני או דתי-כיתתי, ובכל זאת היא פנתה במהירות לכיוונים אלה (ואולי באופן בלתי-נמנע). למען האמת, האידאולוגיה של מפלגת הבעת' הייתה תמיד של לאומיות ערבית חילונית ובלתי-כיתתית לחלוטין, והמשטר נהנה באופן מסורתי גם מתמיכה מסוימת של הקהילה הסונית, בייחוד בקרב האליטה המסחרית העירונית. אולם בפועל, הבסיס העלווי של זרועות הביטחון הקנה זכויות למיעוטים, בייחוד לעלוויים, בכל ההיבטים של הכלכלה הפוליטית, ויצר תחושה של קיפוח יחסי בקרב הרוב המוסלמי הסוני, ובמיוחד ליבה טינה מצד האסלאמיסטים שביניהם כלפי מה שנתפס בעיניהם כשלטון של כופרים. לפיכך אין זה מפתיע שהאופוזיציה מצטיירת כתנועה סונית, וכי מיעוטים אחרים, המודעים היטב לגורלם של הנוצרים בעיראק ולחששם של הנוצרים במצרים, חוששים לגורלם שלהם במקרה של התעוררות אסלאמית שאינה מרוסנת עוד בידי ממשל רודני. חששות אלה אינם תלושים מהמציאות, בייחוד ככל שהרכיב הסלפי באופוזיציה הופך יותר ויותר גלוי, אך במקביל מקפיד אסד ללבות אותם, על

מנת לצמצם את הסיכון בהתפשטות המחאה לכל פלח דמוגרפי אחר מלבד העלווים. כתוצאה מכך, וחרף הכחשות הן מצד הממשל והן מצד האופוזיציה, העימות בסוריה נעשה יותר ויותר דתי-כיתתי, בד בבד עם התגברות ביטויי האלימים. ליתר דיוק, המרכזיות של סוריה הפכה את העימות הפנימי בה לציר שסביבו עתידים להתארגן המערכים האזוריים, כיוון שהתפתחותו ותוצאותיו עלולות להתפשט למדינות שכנות שגם בהן החברה שסועה, ולהשפיע על המאזן הכולל בין הקטבים פרסי-ערבי/שיעי-סוני, המתחרים על השליטה באזור.

לברית בין איראן לבין משטר אסד בסוריה יש מקורות היסטוריים, ששורשיהם בסלידה משותפת מעיראק של ימי סדאם חוסיין ומלחמת איראן-עיראק. לנוכח הסתירות לכאורה בין אסלאמיזם פרסי לבין חילוניות ערבית, ברית כזו יכלה (ויכולה) להיתפס כ"לא-טבעית", המוסברת רק על ידי האינסטרומנטליזם של גיאופוליטיקה מקובלת. פרשנות מבעד לאותן עדשות יכולה להסביר את החיזוק הנוסף בברית בעקבות פלישת ישראל ללבנון ב-1982, כאשר שליחי משמרות המהפכה האיראניים סייעו לבנות את התנועה השיעית המיליטנטית הלבנונית – חזבאללה – בדיוק כפי שסוריה עצמה התעמתה גם היא עם ישראל בלבנון, ולחמה על שמירת ההגמוניה שלה במדינה. עם זאת, לא ניתן לבטל את החשיבות של זהות דתית-כיתתית כמעניקת לגיטימציה לכוח פוליטי, ולנוכח ספקות סוניים מתמשכים לגבי האותנטיות האסלאמית של העלווים, אפילו אביו של בשאר, חאפז, נדרש לזכות באישור דתי שימנע התפשטות של מחאה נגדו על כך שאינו עומד בדרישה החוקתית הגורסת שנשיא סוריה יהיה מוסלמי. הכרה כזו התקבלה ב-1973 (זמן רב לפני המהפכה האסלאמית באיראן) מאיש דת שיעי מוכר, האקטיביסט הלבנוני אמאם מוסא אל-סאדר, ונתנה חותמת סופית לזיקה בין השיעים לעלווים בעיני עצמם ובעיני הסונים גם יחד.⁷

מאז פרוץ ההתקוממות בסוריה הפריך אסד אינסוף תחזיות על סופו הקרוב. יכולתו להחזיק מעמד נובעת באופן בלתי-מבוטל מהתמיכה הפיננסית, המבצעית, הטכנית, הלוגיסטית והמודיעינית שהוא מקבל מאיראן – תמיכה שבהתאם לדיווחים רבים אפילו התרחבה לכדי מעורבות ממשית במלחמה מצד משמרות המהפכה (חטיבת אל-קודס). ההסבר השטחי למחויבותה של איראן הוא שמשטר אסד הוא נכס אסטרטגי. זה בהחלט נכון, אך השאלה המתבקשת היא מדוע הוא נכס, כלומר מדוע כה שגורה ההנחה (שקרוב לוודאי שהיא נכונה) ששרידותו של אסד תשאיר את סוריה במחנה האיראני, אך אם ייפול – אלא אם כן יופל בהפיכה של קצינים עלווים שיצליחו להחזיק בשלטון – יביא הדבר לשינוי כיוון ולהתרחקות של סוריה מאיראן. התשובה

המשכנעת והמתבקשת ביותר לשאלה זו היא שהזיקה הדתית-כיתתית בין איראן לבין המחזיקים בשלטון בסוריה היא זו שתיסדק.

יתרה מכך, ההשלכות שיהיו לנפילת אסד ולקרע בין סוריה לאיראן עתידות להתרחב (ולמעשה כבר התרחבו) הרבה מעבר לשתי המדינות, ובדיוק מאותה סיבה. הנכס/בעל-הברית האסטרטגי השני בחשיבותו של איראן, חזבאללה, מחויב גם הוא לתמיכה במשטר אסד – האופוזיציה הסורית אפילו טוענת שלכדה חלק מלוחמיו בסוריה – ועמדותיו הלוחמניות כלפי אירועים בסוריה מעלות חשש מהתלקחות מחודשת על רקע מתח דתי-כיתתי בלבנון. מצד אחר, החבר הנוסף היחידי בגוש "ההתנגדות" – חמאס – נאלץ להרחיק עצמו מאסד כיוון שלא יכול היה עוד (למרות קשריו המתמשכים עם איראן) להצדיק את חבירתו למחנה "השיעי" בסוריה בפני ציבור התומכים הסוני שלו. אותו הגיון הוא שהביא מדינות סוניות להתייצב בהדרגה מאחורי האופוזיציה הסורית, עם קטר וערב הסעודית בראשן, לאחר שהשעו את חברותה של סוריה בליגה הערבית ותמכו בסנקציות שהטיל האו"ם על אסד, ודאגו לספק מימון ונשק (דרך טורקיה) לכוחות המורדים בסוריה.⁸ באחרונה קיבלו מדינות אלה חיזוק מוסרי, לפחות, מנשיא מצרים, מורסי. אין ספק שגם ירדן חשה אהדה מעטה בלבד לאסד (ולאיראן) נוכח קשייו של המשטר הסורי, למרות שהיא מקפידה לא להתחייב לכך בגלוי. אחרי הכול, היה זה המלך עבדאללה, שהתריע זמן רב טרם פרוץ המהומות בעולם הערבי נגד עליית "הסהר השיעי" באזור. אפילו טורקיה, שתחת שלטון מפלגת הצדק והפיתוח חתרה לכאורה לקידום קשרים טובים עם כל שכנותיה באזור, לרבות סוריה ואיראן (אך לא עם ישראל), הפכה ביקורתית יותר ויותר כלפי מה שחלק מהטורקים מכנים "משטר המיעוט הנוסיערי" [כך במקור] (העלווי) בדמשק, וכלפי המניעים הדתיים-כיתתיים שלו, "שהם אופייניים למשטר" באיראן.⁹ השקפה זו לא הפכה את מפלגת הצדק והפיתוח השלטת בטורקיה לחסינה מפני האשמות שהופנו כלפיה, על כך שהיא "לקחה על עצמה את המטרה הסונית לתפוס את עמדת הכוח בסביבה".¹⁰

מובן שניתן תמיד להסביר בריתות חיצוניות בין ממשלות באמצעות רעיון מופשט למדי של "אינטרס לאומי". אולם, אלה שעדיין מטילים ספק בחשיבותה של זהות שלטונית או חברתית בקביעה מהו אינטרס לאומי, חרף התגובות האזוריות למלחמת האזרחים בסוריה, יכולים למצוא הוכחה משכנעת אף יותר לכך בהיסטוריה המפותלת של הנטייה האזורית של עיראק בעידן שלאחר הפלת סדאם חוסיין על ידי כוחות מערביים. עידן זה כולל מלחמת אזרחים ממושכת וכינון ממשלה בבגדאד בשליטה שיעית. דבר לא השתנה בנסיבות האובייקטיביות שקבעו לכאורה את האינטרס הלאומי

על פי התפיסה הריאליסטית – הגיאוגרפיה, הטופוגרפיה, גודל האוכלוסייה, המשאבים הטבעיים – כולם נותרו כשהיו. הדבר היחידי שהשתנה היה המעטה הרודני, אשר יחד עם ההגמוניה הרעיונית של הפאן-ערביות שמר על הרוב השיעי תחת שלטון סוני. כתוצאה מכך, הנטייה האזורית של עיראק השתנתה לחלוטין. איראן, המקור הקבוע לחששה של עיראק ומושא שנאתה, הפכה למוקד משיכה, להשפעה הזרה החזקה ביותר במדינה – לפחות בחלקים הנמצאים בשליטת הממשלה המרכזית (השיעית) – ולשותף כלכלי ראשי. הדברים הגיעו לידי כך שהממשלה השיעית בעיראק סייעה לעקוף את הסנקציות הכלכליות נגד איראן בהובלתה של ארצות הברית, שהיא זו ששמה קץ לדיכוי השיעים בעיראק וסייעה לעלייתם לשלטון. לברית חדשה זו יש אפקט משולש. המשטר הסורי – שהיה מושא לבוז מתמשך מצד עיראק (בייחוד בקרב שיעים שהיו לאחרונה היעד של "לוחמים זרים", שהמעבר שלהם לעיראק במהלך הכיבוש האמריקאי התאפשר הודות לאסד) – הפך לפתע למי שנהנה מההזדקקות הדיפלומטית לעיראק (בליגה הערבית ובאו"ם), ומהסובלנות כלפי השימוש במרחב האווירי העיראקי לצורך העברת אנשים וציוד מאיראן לאסד. יתרה מכך, מתנדבים עיראקיים שיעים נעשו מעורבים באופן פעיל בקרבות בסוריה לצד המשטר, בעוד לוחמים עיראקיים סונים הצטרפו לקרב נגד אסד.¹¹ מדינות המפרץ – אשר גיבו בעבר את סדאם חוסיין במלחמתו מול איראן משום שראו בו חומת מגן מפני התרחבות ההגמוניה האיראנית באזור – אימצו עתה גישה קרירה ומרוחקת באופן ברור כלפי נשיא עיראק הנוכחי, נורי-אל-מאליקי, כיוון שהן רואות בו, בין היתר, בובה או גורם מסייע פעיל בשירות ההגמוניה האיראנית.

גורמים לא-מדינתיים

מתנדבים עיראקיים אינם הגורמים הלא-מדינתיים היחידים שיש להם פוטנציאל להשפיע על מערכים אזוריים, ואפילו לא החשובים ביותר. תואר זה שמור כנראה לכורדים, שלחלק מהם הביא "האביב הערבי" הזדמנויות חדשות, על רקע המתחים בין טורקיה לסוריה ובין טורקיה לאיראן, והיחלשות הממשל המרכזי בסוריה (ובעיראק, בתקופה שלאחר הפלת המשטר בידי כוחות אמריקאיים). השאיפות הכורדיות להגדרה עצמית דוכאו בעבר מצד ערבים, טורקים ופרסים, בני הכיתות הסוניות והשיעיות גם יחד. למרות שהכורדים עצמם הם סונים ברובם, הם אינם חשים זיקה אינסטינקטיבית לאוכלוסייה אחרת כלשהי באזור. כתוצאה מכך, הם מצליחים ביתר קלות לתמרן בין הכוחות היריבים, ולבחור בכל רגע נתון לבסס בריתות על שיקולים מעשיים. הנזילות

במערכים האזוריים כתוצאה מהאירועים בסוריה הביאה את משטר אסד ואת איראן להתיר חופש פעולה רב יותר לארגון ה-PKK כדי שזה יוכל להמשיך בפעילותו הבלתי-סדירה נגד טורקיה, ובכך לנפץ את ההסכמה בין שלוש המדינות הללו, הידועה בכינוי "Pax Adana"¹². אולם אם הכורדים של ה-PKK יישארו מקובעים בעימות מול טורקיה ועקב כך יגבשו מטרה זמנית משותפת עם סוריה ואיראן, אלה שבממשלה הכורדית האזורית בצפון-עיראק יגלו דחף לשמור על שיתוף פעולה עם טורקיה על מנת להבטיח את שיתוף הפעולה הכלכלי עם טורקיה, המאפשר להם לשמר את האוטונומיה שלהם מן הממשל המרכזי בבגדאד. לסיכום, האינטרסים הזמניים של גורמים כורדיים שונים לא תמיד מתכנסים למגמה אחת, ומקשים על הכורדים לפעול כגורם אסטרטגי מאוחד. הכורדים אינם קבוצת הזהות היחידה שנפגעת מגישות ומאינטרסים סותרים/מתחרים. בתולדות ההזדהות הראשונית שלהם עם קבוצות זהות אחרות, הן הסונים והן השיעים נותרו מפולגים ביניהם על רקע אתני או אידאולוגי (אסלאמיסטים ואלה שאינם אסלאמיסטים). חלוקה זו ממעיטה בערך הפערים בין אסלאמיסטים "מתונים" לסלפים, ובין לאומנים קיצוניים לליברלים בקבוצת הלא-אסלאמיסטים. פערים אלה נוטים להטשטש במאבק המתמשך על עליונות פוליטית.

מסקנות

המשתנה המרכזי בניסיון להעריך את המאזן האסטרטגי במזרח התיכון הוא תוצאתה של מלחמת האזרחים בסוריה. אם בשאר אל-אסד (או אפילו המשטר בלעדיו) ישרוד, אזי בטווח הקצר צפוי לחול שינוי שולי בלבד במאזן, אם בכלל. אולם אם המשטר יופל, אזי בדיוק כפי ששינוי המשטר בעיראק שינה את המאזן הדתי-כיתתי הפנימי ואת האוריינטציה של מדינה זו באופן שהשפיע על המערך האסטרטגי באזור, כך גם שינוי דומה בסוריה יפר את האיזון הדתי-כיתתי הפנימי במדינה, וכתוצאה מכך את הנטייה שלה בתחום יחסי החוץ. חשיבותה של ההשפעה על המערך האסטרטגי באזור צפויה להיות לא פחותה מזו שבעיראק, בייחוד בהתחשב בתחרות הבסיסית בין הקוטב האיראני/שיעי לערבי/סוני בפוליטיקה האזורית של המזרח התיכון.

מובן שגם אם דיכוטומיה זו מתמצתת היטב את המאזן האסטרטגי באזור, היא ממצה בקושי את כל התרחישים האפשריים, בעיקר משום ששאלת הזהות מורכבת מכדי לאפשר ניתוח חד-ממדי פשוט. סיבה אחת למורכבות היא המספר הרב של גורמים תת-מדינתיים ועל-מדינתיים שאינם נחלקים באופן חד-משמעי בין שני המחנות. סיבה נוספת היא העובדה שמוקדי הכוח הגדולים עצמם אינם בהכרח קבועים נצחיים. שינוי

משטר יכול עדיין להתרחש גם באיראן, ואולי באופן שיותר אותה בזהותה השיעית, אך יוביל לשינוי הנטייה האזורית שלה וימנע מערך אזורי בהובלת איראן המבוסס על הלהט האידאולוגי שלה. ייתכן אפילו שאיראן, שיש בה מיעוט לא-מבוטל של תושבים שאינם פרסים ואינם שיעים, תעמוד נוכח אתגרי בדלנות שיאיימו על קיומה, כפי שמתרחש בסוריה ובעיראק. דבר דומה ניתן לומר על ערב הסעודית, שבה אוכלוסייה שיעית גדולה ומנוכרת במחוז המזרחי (ומפיק הנפט) שלה. במקרה של התממשות אחד מהתרחישים הרבים של היחלשות מדינה או התפרקות מדינה, ההשלכות על מערכים אזוריים יהיו נחרצות. היחלשות מוקדי כוח מרכזיים תביא למערכת אזורית מלוכדת אף פחות, עם הזדמנויות רבות עוד יותר לגורמים שוליים יחסית לפעול כלשון המאזניים, אך ללא דחף הזהות החזק שירסן את טווח התמרון שלהם. למותר לציין כי מצב מעין זה יהיה רצוי יותר הן לכוחות חוץ-אזוריים הלהוטים למנוע עלייה של הגמוניה אזורית, והן לגורמים אזוריים כמו ישראל, שנחשבת (במונחים של זהות פרימורדיאלית) "הטיפוס החריג".

גם אם מוקדי הכוח המרכזיים לא ייחלשו או יתפרקו, קיימת עדיין אפשרות תיאורטית שתהפוכות פוליטיות באזור יובילו עם הזמן לחיזוק מגמות דמוקרטיות ליברליות, ואלה יפחיתו בהדרגה את חשיבותה של הזהות האתנית/דתית-כיתתית, או לפחות יעודדו את ביטויה בדרכים לוחמניות או קיצוניות במידה פחותה. מנקודת מבטה של ישראל, השלטת דמוקרטיה ליברלית (כולל באיראן) תהיה התפתחות מבטיחה עוד יותר (אם כי סבירה פחות) מאשר עליית מוקדי כוח נוספים אך חלשים יותר, ופירוק מערך המדינות באזור לישויות קטנות יותר.

אף על פי כן, אין לשלול את האפשרות להתפתחות עגומה יותר. טוני בלייר התייחס בשנת 2001 לגישתה של איראן כלפי הטאליבאן, סדאם חוסיין ואל-קאעדה, וטען כי "...העוינות הייתה המוקד בפילוג הסוני/שיעי, ולא השיטות או השקפות העולם של כל צד. הקרב נסב סביב השאלה מי יוביל תנועה ריאקציונרית בתוך האסלאם, ולא מי יכול לבנות תנועה פרוגרסיבית".¹³ אלה, כמובן, אינם הכוחות היחידים בשדה הפוליטי. בהתהוות המתמשכת של "האביב הערבי", קיימים עדיין גורמים ליברליים השואפים לעצב חזון מודרניסטי של האסלאם בשיתוף עם שאר העולם, לצד משטרים רודניים מכהנים, שנלחמים מלחמת מאסף שאין כל חזון אמיתי מאחוריה. אך גל המהומות בעולם הערבי הציב משטרים אלה במגננה, והשאיר פתח פוטנציאלי בלבד למודרניסטים, שעד כה הציגו יכולת מוגבלת בלבד לנצלו. במקום זאת, האסלאמיסטים הם אלה שנהנים משגשוג הן בעולם הסוני והן בעולם השיעי. עדיין לא ברור מי מבין כל הטוענים לכתר הפוליטי והחברתי ינצח, או אפילו – אם האסלאמיסטים ימשיכו

להתקדם – איזה זרם אסלאמי יגבר. עם זאת, לא ניתן לשלול לחלוטין את הסבירות שהדינמיקה החיונית של ההתעוררות הערבית תביא בסופו של דבר לכך שהמצב שתיאר בלייר ב-2001 יתפשט לכלל המזרח התיכון. אם יתברר שההשלכות של "האביב הערבי" יביאו בסופו של דבר להתנגשות בין סהר שיעי לסהר הסוני/סלפי, נמצא עצמנו מתגעגעים לתקופה שבה שררה באזור מלחמה קרה בלבד.

הערות

- 1 Malcolm H. Kerr, *The Arab Cold War: Gamal 'Abd al-Nasir and His Rivals, 1958-1970*, third edition (New York: Oxford University Press, 1971).
- 2 אחד הביטויים המרכזיים של מצב זה היה המאמץ להטות את דעת הקהל במדינות צד שלישי, באמצעות הקמה או סבסוד של ערוצי תקשורת. ההשקעה בערוץ פעילות זה הייתה כה גדולה עד שבלבנון, אולי המדינה החשופה ביותר מבין כל מדינות האזור, היה מצא ציניקן אחד לנכון לסתור את הטענה שבלבנון יש עיתונות חופשית, בטענה שמאחורי כל מה שנאמר ברדיו הלבנוני או נכתב בעיתונות הלבנונית עומד גורם חיצוני משלם.
- 3 Hans. J. Morgenthau, *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace* (New York: Alfred A. Knopf, 1948).
- 4 Sarah J. Feuer, "Islam and Democracy in Practice: Tunisia's Ennahdha Nine Months In," *Middle East Brief No. 66* (Crown Center for Middle East Studies, Brandeis University, September 2012).
- למבט ספקני על ההבחנה בין אסלאם "מתון" ל"רדיקלי", המבוססת על וידאו שדלף מפגישה בין מנהיג אל-נהדה, רשיד גנושי, לבין הסלפיסטים הטוניסאים, ראו:
Daniel Pipes, "Islamism's Unity," *National Review Online* (October 30, 2012), <http://www.nationalreview.com/articles/331975/islamism-s-unity-daniel-pipes#>
- 5 Dina Ezzat, "Mursi Beyond Teheran," *Al-Ahram Weekly Online*, Issue No. 1113 (6-12 September 2012).
- 6 "Interview with Syrian President Bashar al-Assad," *Wall Street Journal, Europe Edition*, January 31, 2011, <http://www.online.wsj.com/article/SB10001424052748703833204576114712441122894.html>
- 7 Martin Kramer, "Syria's Alawis and Shi'ism: How Syria's Ruling Sect found Islamic Legitimacy," <http://www.geocities.com/martinkramerorg/Alawis.htm>
- 8 Uzi Rabi and Chelsi Mueller, "Saudi Arabia, Qatar and the Syrian Uprising," *Tel Aviv Notes*, Volume 6, Number 17 (September 12, 2012).
- 9 "Turkey, Iran set to clash further before reaching a new understanding on ties," *Todays Zaman*, August 12 2012, http://www.todayzaman.com/newsDetail_openPrintPage.action?newsId=289265
- 10 Halil Karaveli, "Turkey is no Partner for Peace," *Foreign Affairs Snapshot*, September 11, 2011, <http://www.foreignaffairs.com/articles/138104/halil-karaveli/turkey-is-no-partner-for-peace>
- 11 Yasir Ghazi and Tim Arango, "Iraqi Sects Join Battle in Syria on Both Sides," *New York Times*, October 27, 2012.

Soner Çağaptay and Tyler Evans, "The End of Pax Adana," *Hurriyet Daily News*, August 12
25, 2012, <http://www.hurriyetdailynews.com/the-end-of-pax-adana-.aspx?pageID=238&nID=28556&NewsCatID=396>

Tony Blair, *A Journey* (London: Arrow Books, 2011), p. 369. 13